

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap
EX ORIENTE LUX

REDACTIE

H. J. FRANKEN, H. DE MEULENAERE, L. DE MEIJER, L. VANDEN BERGHE

Redactie-adres: Nekkersberglaan 11, Gent, België
Administratie: EX ORIENTE LUX, Noordeindsplein 4a,
Leiden

GODDELIJKE EMIGRANTEN

Afb. 36. P. SAENREDAM. Gezicht op de Santa Maria della Febre en de St. Pieterskerk te Rome in aanbouw.

Washington D.C. National Gallery of Art, Samuel H. Kress Foundation

Cliché Centraal Museum

VERSCHEENEN 1 APRIL 1962

INHOUD

Mededeling — Dit Nummer — XII—Een Nederlandse Jurist-Egyptoloog — XIII—Nederlandse Opgravingen in Egypte — XIV—Ramat Rahel — XV—Tentoonstelling Kunst der Hethieten — XV—De Zuidkust van Klein-Azië in het Eerste Millennium v. Chr — XV—Nieuwe Onderzoekingen langs de Perzische Golf en in India en Pakistan, en hun betekenis voor het Oude Nabije Oosten — XVII—Goddelijke Emigranten.

MEDEDELINGEN

In de algemene ledenvergadering van „Ex Oriente Lux” van 6 januari 1962 is aan een in die vergadering ingestelde commissie gevraagd over een aantal kwesties haar licht te doen schijnen. De commissie heeft dat gedaan in de vergadering van 10 februari j.l. Omdat het verslag enkele punten bevat, die voor het te volgen beleid der vereniging van belang zijn, wordt het wenselijk geacht hiervan in het kort mededeling te doen. De belangrijkste inmiddels genomen besluiten zullen daarbij mede worden vermeld.

De commissie is begonnen met te constateren, dat na de grote bloei, die de vereniging tijdens en na de oorlog heeft beleefd, er thans een periode van achteruitgang is, waarin teruglopen van het ledental, vermindering van de publicaties en de financiële mogelijkheden een wisselwerking op elkaar uitoefenen. Belangrijk is deze kwestie omdat gewerkt wordt aan een ingrijpende wijziging der statuten en de statutaire duur der vereniging volgens de geldende statuten in de loop van dit jaar afloopt. Een twijfelpunt was of de geldende statuten die waren, welke in 1939 zijn aanvaard en, in verband met de oorlogsomstandigheden, eerst in december 1947 de koninklijke goedkeuring hebben verworven, dan wel die, welke in augustus van datzelfde jaar waren aangenomen, doch nimmer koninklijk waren goedgekeurd. De eerste stelling is aanvaard.

De commissie, die uiteraard volkomen zelfstandig is opgetreden, spreekt zich vervolgens uit over het bestuur. Met de reeds eerder uitgesproken gedachte, dat het beste middel om de vereniging nieuw leven in te blazen verjonging van het bestuur is, kan zij zich geheel verenigen. Het bleek echter met het oog op de bepalingen der geldende statuten niet mogelijk een voordracht hiertoe op de agenda te plaatsen. In een nadere bijeenkomst van het bestuur, de algemene raad en de commissie is een algehele overeenstemming bereikt en heeft het bestuur nadere vorm gegeven aan de aanbevelingen van de commissie. Overeenkomstig het voorstel van het bestuur

zijn in de algemene vergadering van 10 februari tot nieuwe leden van het bestuur gekozen Prof. Dr. M. A. Beek als voorzitter en K. Veenhof als 2e secretaris-penningmeester.

Het verslag der commissie eindigt met de volgende beschouwing: „Elke vereniging behoort zich tot taak te stellen om regelmatig jongeren met nieuwe ideeën en frisse energie in het Bestuur een kans te geven. Zonder dit verzwakt op de duur de belangstelling onder de leden. De keerzijde van de medaille is, dat dan telkens een oude pionier zijn plaats zal afstaan, ongeacht hoeveel hij in zijn tijd voor de vereniging betekend heeft, en hoe fit hij nog is.

Bij Ex Oriente Lux is deze regelmatige verjonging veel te lang achterwege gebleven, en daarom zal er nu een programma komen met een kort tijdsschema.

De bestuursleden die binnen dit tijdschema, de een na de ander, zullen aftreden, hebben stuk voor stuk hun bijdrage geleverd voor de bloei van Ex Oriente Lux, zoals wij die een aantal jaren geleden feestelijk hebben gevierd. Sommigen van hen waren zelfs onder de oprichters. Dit gezelschap groeide in enkele jaren uit van een klein groepje enthousiaste baanbrekers tot de grootste orientalistische vereniging van Europa. Dat mogen zij, die na hen komen, nooit vergeten.

Het getij is nu tegen. Maar er zijn kansen. Indien U in Amsterdam en elders langs de etalages loopt, ziet U overal boeken over het oude Nabije Oosten. Let niet alleen op de kostbare plaatwerken, maar vooral ook op de pocket-boeken. Er zijn films over die tijd. Er staan regelmatig artikelen in dagbladen en tijdschriften over opgravingen en over philologische ontdekkingen. Op de scholen wordt steeds meer verteld over de tijd vóór Grieken en Romeinen. U hebt een buitengewoon geslaagde tentoonstelling gezien in het Museum van Oudheden hier en mogelijk ook de tentoonstelling over de Hethieten in Utrecht. Een steeds bredere bevolkingsgroep krijgt een klassieke opleiding. Er is een groep jeugd, die onder deskundig toezicht archeologie bedrijft in ons eigen land. Er is dus veel en veel meer belangstelling voor de oude beschavingen, dan toen Ex Oriente Lux werd opgericht.

Het nieuwe bestuur zal tot taak hebben om de massa goodwill, die er rond om ons heen is, te vangen.”

Het voornemen bestaat om in de ledenvergadering, die binnenkort zal moeten plaats vinden ter bespreking van de statutenwijziging deze verjongingsgedachte verder te laten doorwerken. De hoop bestaat, dat Ex Oriente Lux dan tot nieuwe bloei gebracht zal kunnen worden. Doch hierbij hangt óók veel af van de medewerking van de leden en begunstigers. Op hen

wordt hier een nadrukkelijk beroep gedaan om van hun belangstelling blijk te geven door de lezingen bij te wonen, daarbij vrienden en bekenden te introduceren en hen op de werkzaamheden van *Ex Oriente Lux* te wijzen. Het bestuur zal zijn best doen hun regelmatig wat te bieden.

DIT NUMMER

geeft een kijk op de ontwikkeling van de belangstelling voor het Oude Nabije Oosten hier te lande, belangstelling zowel bij *de vakgeleerden*, als wel bij *het Nederlandse publiek*.

Niet minder toch dan drie proefschriften zijn in het najaar van 1961 verdedigd, die elk voor zich aandacht vragen voor een onderdeel der antieke beschavingen, welke deze voordien niet kregen.

Mr W. Pestman behandelde een onderwerp uit het Oud-Egyptische recht en wel de positie der vrouw (zie blz. 93). Bij de verdediging uitte de oud-minister, naar wie de zg. *lex van Oven* is genoemd, de verzuchting dat deze wet aan de Nederlandse getrouwde vrouw nog niet de status heeft kunnen geven die gelijk is aan die van de Oud-Egyptische.

De heer Jac. J. Janssen, een naamgenoot dus van ons oud-bestuurslid Jozef M. A. Janssen, verdedigde een proefschrift op economisch gebied (*Two Ancient Egyptian Ship's Logs*, ook in de Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum te Leiden als Supplement verschenen). In het volgend nummer zal op deze dissertatie nader worden ingegaan.

Tenslotte brengt ons het proefschrift van de heer Ph. H. J. Houwink ten Cate in Klein-Azië. Hierin behandelt hij een moeilijk taalkundig probleem en rangschikt zich als eerste in ons land onder de kleine groep die zich met de bestudering der kleinaziatische talen bezig houdt.

Naast deze studies van specialisten voor specialisten wordt de aandacht van het gehele Nederlandse volk door een moderne vorm van communicatiemiddel getrokken, nl. dat van de reizende tentoonstelling. Het begon met de Etrurische tentoonstelling in het Gemeente Museum te Den Haag. Hierop volgde die van Egyptische Kunst te Amsterdam, beide met verrassend succes. Italië en Egypte brachten een representatieve collectie uit hun musea naar West-Europa; nu kwam in Nederland te Utrecht een expositie uit Turkije, na eerst in Essen en Zürich te zijn geweest (zie blz. 98). Dit najaar was in Parijs de opzienbarende tentoonstelling van Iraanse Kunst, als herinnering aan de stichting van de staat Iran. Deze zal, na in Essen geweest te zijn, in het najaar 1962 ook naar Nederland komen. In het nummer van April 1962 komen wij hier nader op terug.

Dat de kleine, om zo te zeggen nationale, tentoonstelling in het Rijks-

museum van Oudheden te Leiden (zie blz. 94) hiernaast een goed figuur slaat, is mede aan de exposanten, maar in de eerste plaats aan de absolute waarde van de Egyptische Kunst zelf te danken.

B. A. VAN PROOSDIJ

XII—EEN NEDERLANDSE JURIST-EGYPTOLOG

Bij de egyptologie vindt men geen indeling in taalkunde en letterkunde, noch in archaeologie of geschiedenis; kunstgeschiedenis wordt niet wreed gescheiden van de musicologie. Godsdienstgeschiedenis, politieke en economische geschiedenis gaan hand in hand. Het lijkt ideaal, zich met volle borst op zulk vak te mogen toelleggen.

De arme egyptoloog wordt dan ook gedacht alles te weten over pyramidenbouw, en natuurlijk over de pyramidenteksten, over mummificeren en bevoëing, techniek der beeldhouwers en schilders, alle farao's en hun onderlingen graad van bloedverwantschap, scheepvaart en landbouw, planten en dieren, en ongetwijfeld nog veel meer. Voor den buitenstaander lijkt hij zo knap te zijn als de bijbelse Salomon.

Maar hoe is nu de praktijk? Daarin is het tegenwoordig zo gesteld, dat wegens den enormen overvloed aan materiaal, iedereen zich een stuk van het onafzienbare werkterrein heeft uitgezocht. De een weet alles af van muziekinstrumenten en muziek, een ander heeft zich op de kunst geworpen, een derde op litteraire of godsdienstige papyri. Een kleine groep is specialist op gebied van het Demotisch, anderen schrijven een grammatica over de taal van het Oude Rijk.

Daarbij komt, dat er voor bepaalde studies vakkennis nodig is, die een egyptoloog niet vanzelfsprekend bezit. Zo was Keimer (driemaal doctor) deskundig op gebied van flora en fauna, met het gevolg, dat de leemte door zijn dood ontstaan, nog niet gevuld is, omdat zulk een egyptoloog nu eenmaal niet aanwezig schijnt te zijn.

Het blijkt dus, dat grondige kennis van een ander vak erbij den egyptoloog (en dus de egyptologie) grote vruchten kan dragen. Indien er één gebied in ons vak is, dat er langen tijd slecht is afgekomen, dan is het wel de rechtsgeschiedenis. Zeker mag het werk van bijv. Seidl niet onderschat worden, maar deze kan zich helaas niet altijd en uitsluitend bezighouden met het oud-egyptische recht.

In dezen toestand is nu verandering gekomen, doordat een jurist-egyptoloog zijn universitaire studie heeft afgesloten. En het leek wenselijk, op deze plaats hierop te wijzen, omdat deze geleerde een Nederlander is: Dr Pieter Willem Pestman. Hij promoveerde 29 november 1961 te Leiden

op een engels proefschrift over huwelijk en huwelijksgoederenrecht in Egypte. Het werk is opgebouwd op honderden oorspronkelijke documenten, waarvan de meeste uit het eerste millennium vóór onze jaartelling stammen; slechts weinige zijn ouder dan de regering van Amasis (568-526 v. Chr.), aan wien ingrijpende wetgevende arbeid schijnt te mogen worden toegeschreven. Hoewel de jonge doctor ook het oudere materiaal heeft doorvorst, is zijn proefschrift in feite een bijdrage tot onze kennis van het Egyptische recht sinds de XXVIe dynastie (663 v. Chr.).

Hij bestudeert dan eerst de huwelijkssluiting. Deze kan op twee wijzen tot stand komen: doordat de man een gift doet aan de vrouw of haar familie, of doordat de toekomstige echtgenote of haar familie den man een gift geeft. Behalve door den dood kan het huwelijk ook door echtscheiding ontbonden worden. Deze kan ook op twee manieren geschieden: doordat de man zijn vrouw verstoort of deze hem verlaat. Uitvoerig wordt eveneens het huwelijksgoederenrecht onderzocht. Ook hier heeft de schrijver te kampen gehad met een principiële moeilijkheid. Van den enen kant is het noodzakelijk rechtstermen te gebruiken, van den anderen bestaat het gevaar, dat deze termen misverstaan worden, omdat de lezer geneigd is hen in modernen zin op te vatten. In dit gevaar lag waarschijnlijk de reden, dat de schrijver zich vooral beperkt heeft tot het ordenen der feitelijkheden en hun verklaring, en zich niet aan theoretische bouwsels te buiten is gegaan. De waarde van zijn werk zal er slechts blijvender door zijn.

Het was een treffend ogenblik, toen de oud-hoogleraar van Oen het woord nam en de rechtspositie der vrouw in het oude Egypte besprak. Deze was nog beter dan die welke de Nederlandse pas in 1956 heeft verkregen, toen zijne Excellentie het ambt van Minister van Justitie bekleedde. Ook de Egyptenaren waren „met lof” geslaagd.

Leiden, 8 december 1961

JOZEF M. A. JANSSEN

XIII—NEDERLANDSE OPGRAVINGEN IN EGYPTE

Ook het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden is sinds enige jaren gewonnen voor de nieuwe instelling die men „educatieve tentoonstellingen” noemt. Deze is een onderdeel van de moderne wetenschap, de „museologie”, die zich in het bijzonder toelegt op het bestuderen van de functie van het Museum in de samenleving. Zijn rol wordt voor ieder onderdeel afzonderlijk bestudeerd, zoals blijkt uit een in 1960 te Leiden verdedigd proefschrift: H. F. Frese, *Anthropology and the Public. The Role of Museums* (Mededelingen van het Rijksmuseum voor Volkenkunde no. 14, 1960).

Aan het Rapenburg werd de vierde van dit soort tentoonstellingen gehouden; de titel is *Nederlandse opgravingen in Egypte*.

Reeds hierdoor alleen zou zij onze aandacht verdienen, maar dat doet deze ook nog om andere redenen.

Onze lezers hebben het voorrecht gehad in *Phoenix* de voorlopige be-

Afb. 37. Aardewerk uit graven van Grafveld 1957.

richten over deze opgravingen uit de eerste hand te ontvangen, namelijk van de opgraver Prof. Dr. A. Klasens zelf. Zo weten wij dat drie campagnes van 1957 af hebben plaats gehad, met steun van de Nederlandse Organisatie voor Zuiver-Wetenschappelijk Onderzoek, bij Aboe-Roash in het Noorden van Egypte, en wel in 1957 (Afb. 37 en 38), 1958 en 1959. Over het onderscheidenlijk karakter van elk van deze drie zie men *Phoenix*, vijfde jaargang, no. 2, blz. 120 en 121. Verder raadplege men de Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum te Leiden, no. 39, 958 en vv. waar men in:

Afb. 38. Aardewerk uit graven van Benhelderd. Grafveld 1957.

het Engels de rapporten over de verschillende jaren kan vinden.

Vele voorwerpen, toen gevonden, zijn aan het Museum te Leiden door de Egyptische autoriteiten ten geschenke gegeven; zij vormen een dusdanig gesloten geheel, dat zij een goed overzicht geven van Grafveld 1957 (60 nummers), Grafveld 400 (42 nummers), Grafveld 800 (32 nummers) en Grafveld M (20 nummers); daarnaast 19 nummers Sieraden, 7 nummers

onder de titel Oude Rijk gerangschikt, en 7 onder die van Middenrijk, stuk voor stuk voorwerpen van typerende kenmerken van Oud-Egypte.

Onze afbeelding 39 laat duidelijk zien het resultaat van de originele wijze waarop de heer A. Verhoeven met assistentie van de heer R. J. Demarée de suggestie van het verleden en het grafveld in de woestijn den bezoeker opdringt. Op de grond een magische witte streep die ons een grens van tijd en plaats geeft. Binnen de streep op en in de grond, een

Foto Holvast

Afb. 39. De zaal waarin men eerst treedt, zou verdiend hebben in deze vorm bewaard te blijven.

verlaging met zand gevuld. Men beleeft hier de opgraving zelf: het graf geopend, vaatwerk reeds in soorten gerangschikt, en de root-witte stok bij serieus werk horend, in de grond staande.

In de vitrines aan de wand bevestigd stenen vaatwerk, aldus in vorm gebracht en afgewerkt, zodat ook deze stenen spreken van het Egyptisch gevoel voor eenvoud, schoonheid en harmonie, mede tot hen die de hiëro-glyphen voorbij moeten lopen. Maar wacht: Amen-, em-ope verkondigt zijn wijsheid in een spreuk voor hen in vertaling gebracht, een wijsheid die ook voor het Oude- en Midden-Rijk gold.

Zeker beantwoordde deze educatieve tentoonstelling aan haar doel, juist omdat zij de esthetische waarden van deze oude beschaving den bezoeker

niet opdringt, maar laat aanvoelen. Schoonheid door soberheid en juiste vormgeving.

De zaal welke men het eerst betreedt, zou verdiend hebben in deze vorm bewaard te blijven.

B. A. VAN PROOSDIJ

XIV—RAMAT RAHEL

In het vorige nummer vroegen wij in het bijzonder de aandacht voor de vondsten uit de oudere periode van Nahal Never ten Westen van de Dode Zee in de moderne staat Israël gelegen. In de nu beschikbare literatuur vindt men juist over dit tijdperk geen nadere gegevens; alle aandacht wordt opgevraagd voor de als nationale strijd beschouwde opstand van Bar Kochba tegen de Romeinen. (*Ill. London News* 4 en 11 nov. 1961, *Israel Exploration Journal* 11, 1961, nos 1 en 2, en *The Biblical Archaeologist* sept. en dec. 1961).

In dit nummer geven wij de voorlopige berichten over de opgravingen van de Universiteit van Rome, die in 1961 haar tweede campagne te Ramat Rahel heeft beëindigd. De plaats ligt nog geen vier km. van Jerusalem in Israël. In samenwerking met de plaatselijke archaeologische vereniging heeft deze expeditie een oude militaire post uit de tijd van de koningen van Juda onderzocht; later stond hier een Perzisch paleis bewoond door de gouverneurs; hun namen vindt men er nog vermeld.

Zo werd Ramat Rahel het centrum van de administratie, en in het bijzonder een centrum voor het bijeen brengen van „cijns, oude impost en tol”, in het kort het op te brengen tribuut. Men heeft er dan ook ontelbare amphoren, waarin wijn en olie werden bewaard in de koninklijke magazijnen.

Na de Perzen toefden ook hier de Romeinen en bouwden de zo door hen geliefde thermen; tot slot en afsluiting een klooster en een kerk.

B. A. VAN PROOSDIJ

XV—TENTOONSTELLING KUNST DER HETHIETEN

In het Centraal Museum te Utrecht werd van 22 December 1961 tot 25 maart 1962 een tentoonstelling gehouden, die men betitelt heeft als Kunst der Hethieten. Het ware echter verkieselijker te spreken van Kunst en Beschaving der Kleinaziatische volkeren tot circa 600 v. Chr. Hetgeen deze tentoonstelling immers biedt gaat ruimschoots heen over de tijdslimiet, die door de geschiedenis der Hethieten, in engere zin, wordt gesteld. Zulks blijkt eens te meer uit het verslag in de N.R.C. van 27 januari 1962, waar de schrijver zich blijkbaar niet bewust is van deze limiet en er in de tekst

nauwelijks melding van maakt, terwijl het afgebeelde platenmateriaal uitsluitend betrekking heeft uit de periode vóór het Hethietische Imperium (1450-1190 v. Chr.) en uit het daarop volgende tijdvak der Hethietische stadsstaatjes in Noord-Syrië (1100-717 v. Chr.).

De hethietologie is een jonge wetenschap, welke haar ontstaan dankt aan de ontdekking van de kleitabletten-archieven door Hugo Winckler in de jaren 1906, 1907, 1911 en 1912 in de oude Hethietische hoofdstad Hattusaš, bij het Turkse dorpje Boğazköy, circa 1230 km ten O. van Ankara. Hierop volgde de taalkundige ontleding van de Hethietische teksten in spijkerschrift door wijlen Bedřich Hrozný, hoogleraar te Praag, waarvan de eerste resultaten in 1915 werden gepubliceerd. In de jaren nadien is de Hethietologie door het werk van een steeds toenemend aantal geleerden tot een zelfstandige wetenschap uitgegroeid, waartoe de publicatie van het kleitablettenmateriaal uit de archieven der Hethietische hoofdstad veel heeft bijgedragen. Nog steeds worstelt men echter met de definitieve ontcijfering van het zgn. Hethietische hieroglyphen-schrift, waarmede talloze monumenten in Z.O. Klein-Azië en Noord-Syrië uit de periode na 1200 v. Chr. daterend bedekt zijn. De opgravingen in Karatepe bij Adana in Cilicië onder leiding van H. Th. Bossert hebben reeds veel licht op deze duistere kwestie geworpen.

De Hethietische kunst is nauw verwant met de volkeren, die haar hebben voortgebracht. Vandaar, dat deze tentoonstelling, zeer terecht, veel aandacht aan de prae-Hethietische periode van Asia Minor besteedt, waarin de Proto-Hatti, verdeeld in stadsstaatjes, het land min of meer beheersten. Er waren echter vele contacten met omringende volkeren, zoals blijkt uit de archieven van Kaneš, bij het tegenwoordige Kültepe gelegen, waar een bloeiende Assyrische factorij was gevestigd, die o.m. het Assyrische spijkerschrift in Klein-Azië heeft geïntroduceerd. De Hethietische kunst bloeit vooral op tijdens het zgn. Imperium, maar het valt te betreuren, dat de belangrijkste specimina dezer periode, vanwege gewicht en omvang (zoals de zgn. Koningsfiguur aan een der stadspoorten van Hattusaš) niet konden worden geëxposeerd. Ceramiek met fraaie kleuren, kleitabletten der Assyriërs, gouden schalen en kannen, standaarden, fibulae, alsmede de zeer fraaie bronzen stier uit Alaca-Höyük (circa 2250 v. Chr.) zijn de getuigen der oudste kleinaziatische cultuurperiode op deze tentoonstelling. Zeer zware monolithen met reliefs, zeer fraaie bronzen schalen en kannen, kleurrijk ceramiek zijn de voorwerpen, die de geschiedenis van Asia Minor en Noord-Syrië na de val van het Hethietische Rijk kort na 1200 v. Chr. illustreren. Bijzondere aandacht vragen wij voor het stenen relief van een godenpaar, afkomstig uit Maras, midden achtste eeuw v. Chr., dat wij hierbij in Phoenix eveneens kunnen afbeelden (fig. 40).

Het tijdperk van het Hethietische Imperium omvat op de tentoonstelling slechts de nummers 145 tot 172, alsmede de nummers 236 en 238-239, welke laatste drie nummers afkomstig zijn uit de collectie van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden, van welk Nederlands bezit zich

Afb. 40. Godenpaar uit Maras.

Cliché Centraal Museum

11 voorwerpen op deze expositie bevinden. Bijzondere aandacht meen ik te mogen vragen voor het terracotta paard met zadel en de zeer fraaie bronzen stier, beide uit de 13de eeuw en uit Hattušaš-Boğazköy afkomstig.

Opvallend zijn de zeer grote kleitabletten uit de Hethietische konings-

archieven, in hoofdzaak — althans op deze expositie — van religieuze inhoud. Het Museum te Ankara heeft echter ook zeer fraaie historische tabletten met uitermate fraai schrift en in goede conserveringstoestand, die men echter niet ter beschikking heeft kunnen stellen. Interessant zijn ook de afdrukken van Hethietische koningszegels (nrs. 165 en 166) en de twee knopvormige zegels (163 en 164), die ons laten zien, dat het Hethietische rijksarchief een belangrijke functie vervulde. Er is slechts één stèle uit het Imperium op de tentoonstelling: de figuur van de Weergod (van Arianna) gekenmerkt door spitse muts, die ter weerszijden vier gebogen horens heeft; in zijn linker had houdt hij een speer, in de rechter de hieroglyphe van zijn naam (no. 167, met afbeelding). Rest ons nog te vermelden, dat de (Duitse) tentoonstellingscatalogus, die fraai geïllustreerd is, o.a. met 3 gekleurde platen, een historische inleiding op de Hethietische beschaving bevat, waarvan door de goede zorgen van Mej. Dr. E. Houtzager, de directeur van het Centraal Museum, ook een Nederlandse vertaling voor de bezoekers verkrijgbaar is gesteld.

De Hethietische beschaving is vrij snel na de ondergang van het rijk verloren gegaan en in vergetelheid geraakt. Reeds de Grieken en Romeinen wisten niets meer van dit merkwaardige volk met zijn geëmancipeerde jurisprudentie te vermelden en de enige getuigen, die wij in tot de 19de eeuw ervan nog hadden, waren de bijbelteksten in het Oude Testament, de afbeeldingen op de Egyptische tempelmuren en vermeldingen in de annalen der Assyrische koningen in de negende en achtste eeuw. Pas in de 20ste eeuw zou hierin door de opgravingen en de ontdekking der archieven belangrijke verandering komen. Deze tentoonstelling laat duidelijk zien hoe de Hethietologie er als jonge wetenschap in is geslaagd deze beschaving aan haar vergetelheid te ontrukken.

29 januari 1962

A. A. KAMPMAN

XV—DE ZUIDKUST VAN KLEIN-AZIË IN HET EERSTE MILLENNIUM V. CHR.

Deze dissertatie van de heer Houwink ten Cate verraadt een veelzijdige opleiding. Hoe is het ook anders mogelijk om over de zuidkust van Klein-Azië, uit het tweede en eerste millennium te schrijven, waar toch over land (uit het Noorden) en over zee (uit het Westen) zovele verschillende volken elkaar hebben getroffen. Een classicus en oriëntalist moeten in één persoon leven, om uit deze wirwar van taalvermenging te komen.

Klein-Azië in die periode is immers het land der Hethieten en hoewel

ethnisch gesproken, deze bevolkingsgroep een eenheid vormt onder die naam, mag men linguïstisch eigenlijk slechts van een taalgroep spreken, waarin Hethietisch en Palaic één familie vormen, tezamen met Luwisch, in het bijzonder in Arzawa en Kirzuwatna gesproken (zie Afb. 41).

Van deze groep is ons veel bekend uit de spijkerschriftteksten en de hethietisch-hiëroglifische inscripties. De studie van deze bronnen heeft het laatste decennium niet stil gestaan. Dank zij het werk van B. Rosenkranz, H. Otten en E. Laroche heeft men zich een vrij duidelijk beeld van het Luwisch kunnen vormen, voor zover het in de eerstgenoemde bronnen wordt aangegeven, terwijl ook de kennis van de inhoud van de tweede groep van teksten sterk is toegenomen.

Verder was gebleken, dat de taal van Lycië, voor zover bekend uit inscripties uit de vierde eeuw v. Chr., nauw verwant was met het bovengenoemde Luwisch; een van de trefpunten — hoe kan dat ook anders — bleek de benaming van plaatsen, personen en goden te zijn.

Zich baserend op het werk van zijn voorgangers, heeft de auteur nu al het materiaal verzameld en durft nu zelfs te spreken van een derde groep: naast spijkerschrift en hiëroglifphen is dit die van het Luwisch in alfabetisch schrift.

Van dit Lycisch als Luwische taal geeft hij nu een grammatica, in transcriptie en vertaling, verder een aantal Lycische teksten. Hij behandelt de Griekse transcriptie der namen, de Luwische elementen in de namen der Hellenistische en Romeinse perioden, en tenslotte de samengestelde Luwische namen uit die zelfde tijdvakken, waarbij aan bepaalde vaste elementen als die van familieverwantschap, de nominale zijde en de suffixen bijzondere aandacht wordt besteed.

In het laatste hoofdstuk *Conclusions*, tracht hij de gebieden af te bakenen waarin zich de Luwiërs hadden gevestigd (zie Afb. 41), de fonetiek van het Hellenistische Luwisch, de godenverering mede in verband met de Griekse mythologie en de sagen aangaande Corycus en Typhon vormen de laatste onderwerpen van dit zevende en laatste hoofdstuk.

Men ziet de rijkdom van onderwerpen, die bij deze ontmoeting van de Griekse en Aziatische wereld sedert de vijfde eeuw v. Chr. aan de orde zijn gekomen. Naast de ontmoeting van Griek en Aziaat over Lydië en Phrygië, heeft die aan de zuidkust van Klein-Azië een bemiddelende rol gespeeld bij

¹) Ph. H. J. Houwink ten Cate, *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period* (= *Documenta et Monumenta Orientis Antiqui*, Volumen decimum), Leiden, 1961.

Dat deze studie in Amsterdam met de doctorstitel werd bekroond, zal in het bijzonder hen verheugen die J.-P. Six, de vader van de latere Amsterdamse hoogleraar J. Six, en diens studies over Lycische munten (1887 en vv.) nog niet zijn vergeten.

de confrontatie van Europa en Azië in het eerste millennium vóór het begin onzer jaartelling.

In het volgend nummer hopen wij terug te komen op enkele der Griekse mythen, waarop door dit proefschrift nieuw licht is gevallen.

B. A. VAN PROOSDIJ

XVI—NIEUWE ONDERZOEKINGEN LANGS DE PERZISCHE GOLF EN IN INDIA EN PAKISTAN, EN HUN BETEKENIS VOOR HET OUDE NABIJE OOSTEN

In Phoenix V/1 (1959), blz. 82 e.v. is het laatst iets medegedeeld over de opgravingen op het eiland Bahrein in de Perzische Golf. In het bijzonder is

Afb. 42. Cachet uit Failaka, ILN 28/1, 1961.

daar gewezen op het belang van deze opgravingen voor onze kennis van de handel over de Perzische Golf. Uit de teksten blijkt, dat de stad Ur in het Zuiden van Mesopotamië een belangrijke handel over zee had en dat Tilmun algemeen vereenzelvigd met Bahrein, daarbij een rol speelde als transitohaven.

Inmiddels heeft de Deense expeditie, die op Bahrein heeft opgegraven, sinds 1958 ook opgravingen verricht op het eilandje Failaka aan de mond

van de baai van Koewait nabij de kop van de Perzische Golf. In een tell, genaamd Sa'ad, in het zuiden van het eiland, werd een nederzetting gevonden, die dateert uit de periode van de dynastie van Akkad tot de dynastie van Larsa (ongeveer 2350-1763 v. Chr.), dus dezelfde tijd, waaruit de vondsten op Bahrein dateren. Er werden woonhuizen en magazijnen opgegraven, maar bepaald sensationeel was de vondst van 35 cachetten van hetzelfde type als gevonden op Bahrein. Ook in Ur is een aantal cachetten in deze vorm gevonden (vgl. Afb. 43). Deze cachetten van steatiet zijn niet groter dan een kwartje of een stuiver, maar niettemin zijn er hele voor-

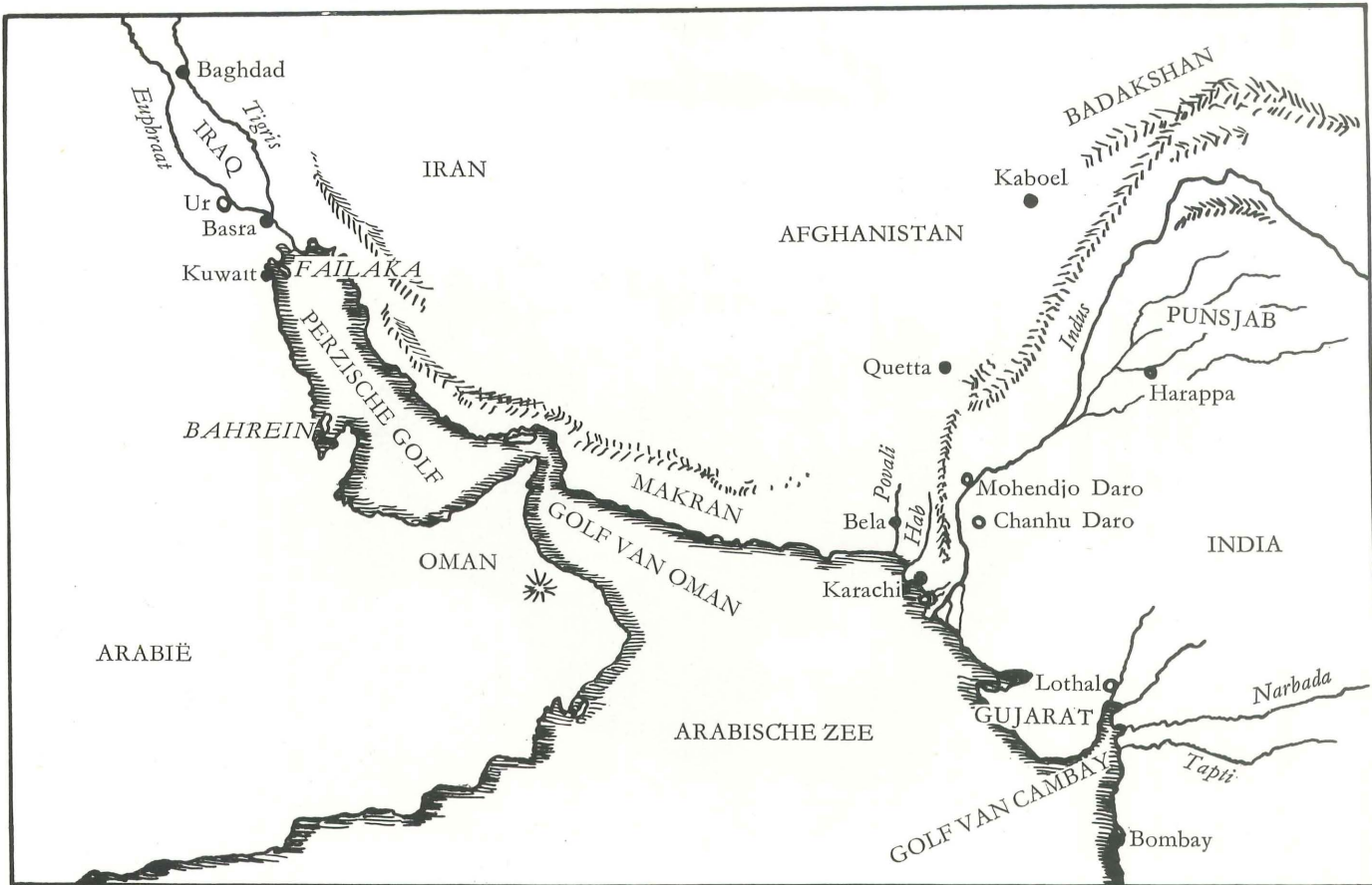

Afb. 43. Cachetten uit Ur met Indische voorstellingen en inscripties. Gadd, *Seals of Ancient Indian Style*, Plate I, no. 2, en III no. 16.

stellingen op gegraveerd, die dikwijls slechts met een vergrootglas goed te onderscheiden zijn. Men bekijke b.v. het in Afb. 42 drie maal vergroot afgebeelde zegel: aan weerskanten een zittende persoon, die door een pijpje (een rietje zouden wij zeggen) uit eenzelfde kruik drinken. Tussende „rietjes” is een afbeelding van een stierenkop en daarboven een blad of een boompje met ter weerszijden nog vogels.

Blijkbaar was Failaka, evenals Bahrein, een plaats van transitohandel. De zoetwaterbronnen op het eiland moeten attractief zijn geweest voor de zeevaarders. Enkele honderden meters van de zoëven beschreven *tell* ligt een andere tell, die een Grieks stadje bevat, dat door de voorwerpen, die er zijn gevonden — een munt, een handvat van een wijnvat met inscriptie, beeldhouwwerk — gedateerd kan worden in de tijd van Alexander de Grote of daaromtrent. Door de beschrijving, die Arrianus in zijn *Anabasis* van Alezanders terugtocht uit India en zijn plannen om nederzettingen aan de kop van de Perzische Golf te stichten heeft gegeven, is het mogelijk het door Arrianus genoemde eiland Ikaros — ongeveer 120 stadiën van de monding van de Euphraat en de kust — te identificeren met Failaka. Het in dezelfde passage genoemde eiland Tylos — cp een afstand als een schip voor de wind in een dag en een nacht kan varen — moet identiek zijn met Bahrein (Tilmun). Het gevonden stadje zal dan ook wel één der door Alexander gestichte steden zijn en daarom, naar de opgravers veronderstellen, Alexandria geheten hebben. Onder de laag van het stadje uit Alexanders tijd, liggen

Afb. 44. Kaart van de Arabische Zee met omliggende landen.

nog andere lagen en er zijn aanwijzingen, dat er ook toen al Grieken woonden.

In de tijd van de dynastie van Akkad (ong. 2350-2150) voeren de sche-

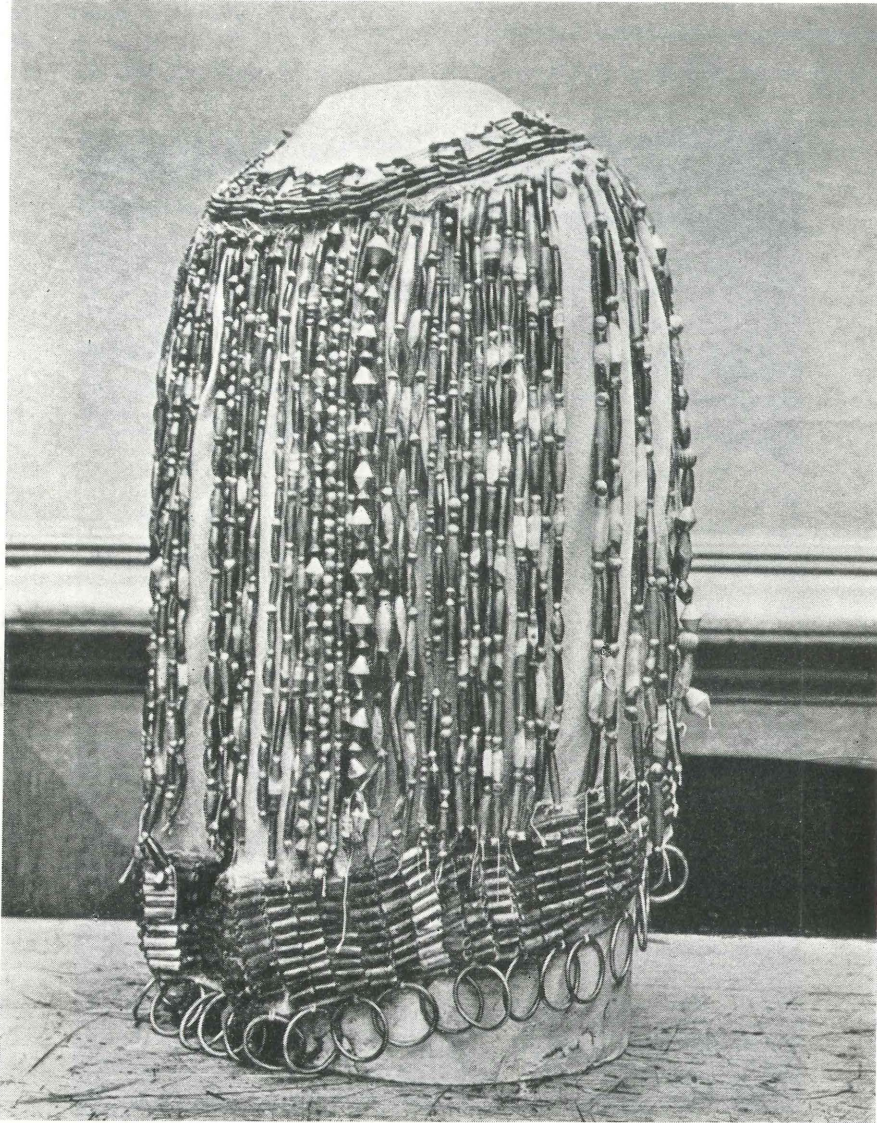

Afb. 45. De gereconstrueerde hoofdtooi van koningin Pu-Abi van Ur. De blaadjes zijn van bladgoud. Woolley. *Excavations*, Vol. II 2, Plate 8.

pen van Zuid-Mesopotamië uit regelrecht naar Magan en Meloecha, in de tijd van de derde dynastie van Ur (ong. 2100-2000 v. Chr.) voer men naar Magan, de kust van Omân, om daar koper in te kopen, en in de tijd van de dynastie van Larsa (ong. 2000-1763) voer men waarschijnlijk niet meer verder dan Tilmun, waar men de van verder aangevoerde artikelen kocht.

¹⁾ Vroeger gelezen *Shud ad*; zie E. Sollberger, *Iraq* XXII, blz. 29.

Afb. 46. Kralen gewaad van koningin Pu-Abi. *O.c.* Plate 130.

Behalve koper, waren onder deze artikelen vele halfedelstenen en ook ivoor. In Ur en elders in Mesopotamië, en ook op Bahrein, zijn zegels uit deze zelfde perioden gevonden met Indische voorstellingen en inscripties in het schrift van de Indus cultuur, doch in vorm meestal rond evenals de zegels van Failaka, terwijl de Indische zegels vierkant zijn (zie Afb. 42, 43 en 49).

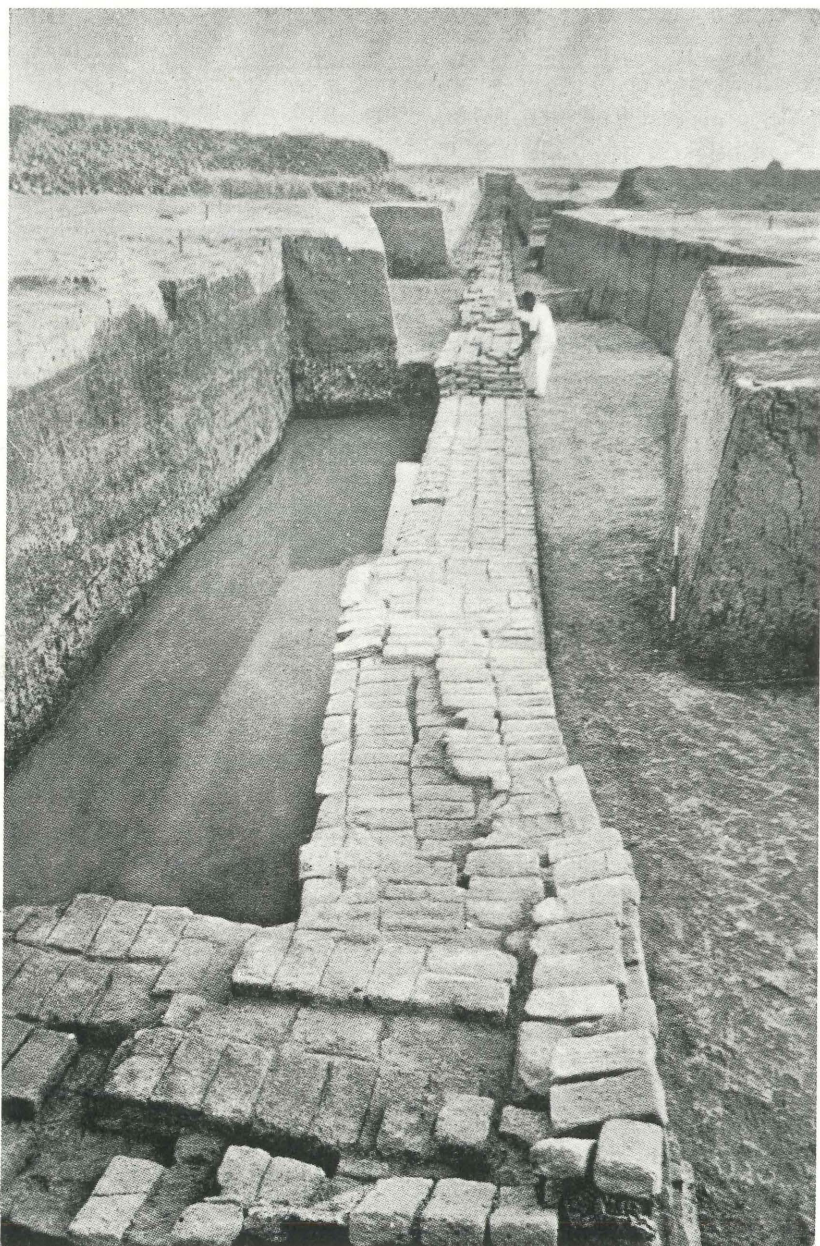
Een zeer merkwaardig verschijnsel is de enorme rijkdom aan goud en halfedelstenen (cornalijn, lapis lazuli, e.a.) in Zuid-Mesopotamië in zeer vroege tijden. Reeds in de Djemdet Nasr tijd werden zegelcilinders en kralen

Afb. 47. Lothal: Afvoeren uit de huizen naar een hoofdriool. ILN 25/2, 1961.

gemaakt van allerlei steensoorten, die van verre geïmporteerd moeten zijn. Amazoniet b.v. kan alleen uit centraal India afkomstig zijn, lapis lazuli moet uit Badakhshan in het noord oosten van Afghanistan gekomen zijn. Nimmer was de rijkdom zo groot als in de tijd van de eerste dynastie van Ur (tussen ongeveer 2600 en 2400 v. Chr.). Iedereen kent de prachtige gouden voor-

Afb. 48. Lothal: kade van het havenbassin. De man staat bij de ingang van het bassin.
ILN 25/2, 1961.

werpen, de snoeren van halfedelstenen en de met kostbare stenen ingelegde plaquettes uit de koningsgraven van Ur, waarvan hier ter vergelijking afbeeldingen zijn opgenomen (Afb. 45 en 46). Waar dit goud vandaan is gekomen, is nog niet bekend. Het lijkt echter niet onwaarschijnlijk, dat veel van de kostbaarheden, evenals later, over de Perzische Golf geïmporteerd zijn. Dit betekent natuurlijk niet, dat er directe handel was tussen Ur en de landen van herkomst der kostbaarheden; zij kunnen even goed door trans-

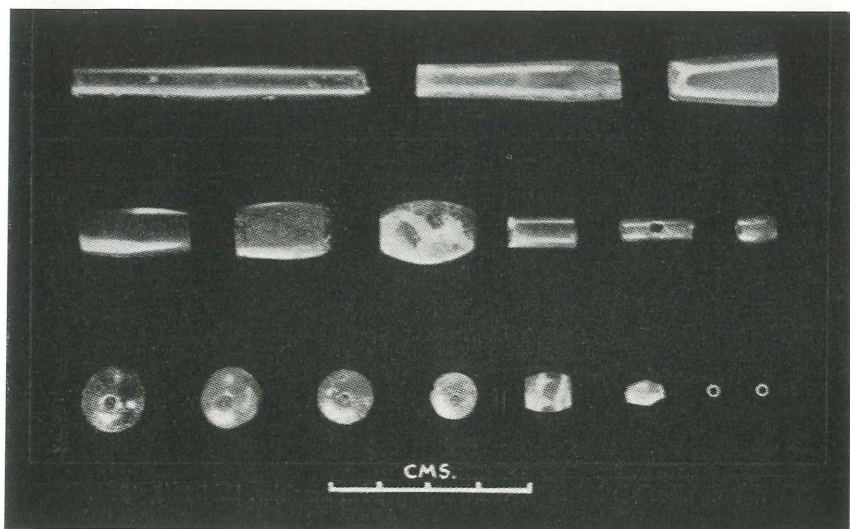
Afb. 49. Lothal: cachetten met afbeeldingen van een bok en een stier en inscripties in het Indische schrift. ILN 25/2, 1961.

itohandel verkregen zijn. Een der landen van herkomst van verscheidene kostbare materialen was het reeds genoemde land Meloecha. De identificatie van dit land is nog niet zeker, al zijn er sterke aanwijzingen, dat het de kust van het Indische subcontinent langs de Arabische Zee was. Verscheidene van de ingevoerde artikelen kunnen zeer goed uit India zijn gekomen. Was het niet de Indische kust, dan moeten het wel de dichter bij de Golf van Omân gelegen kustgebieden langs de Arabische Zee zijn geweest, welks handelaren dan niet alleen op Mesopotamië handelden, maar ook op dat gedeelte van India, waar de Induscultuur bloeide tussen ongeveer 2600 en 1750 v. Chr. en dan door de bewoners van dat gebied wellicht werden aangeduid als *Mleccha*, vreemdelingen.

Uit het voorgaande blijkt wel van welk eminent belang het is voor onze kennis van de geschiedenis van Mesopotamië in het derde millennium v. Chr. te weten wat zich tezelfdertijd langs de kusten van de Arabische Zee, en speciaal in het Westen van India afspeelde. De opgravingen van Harappa in de Punjab en van Mohendjo daro aan de Indus sinds ongeveer 1932 hebben aangetoond, dat daar een hoogontwikkelde stadscultuur bestond. In het bijzonder in architectonisch opzicht was men er vergevorderd. Enorme graanpakhuizen, badhuizen en goede rioleringsystemen, alle gebouwd van

baksteen, zijn er gevonden. Voor een beschrijving van deze steden zij verwezen naar de boekjes van E. Mackay, *Early Indus civilizations*, en Sir Mortimer Wheeler, *The Indus Civilization*. Men beschreef er een nog niet ontcijferd schrift en, evenals in Mesopotamië, gebruikte men er zegels, doch hier geen zegelcilinders, maar vierkante cachetten. Later heeft men verscheidene kleinere nederzettingen gevonden, o.a. in 1931 te Chanhudaro, wat lager aan de Indus gelegen. Daar is onder andere een werkplaats gevonden, waar halfedelstenen, onder andere corralijnen kralen, werden vervaardigd.

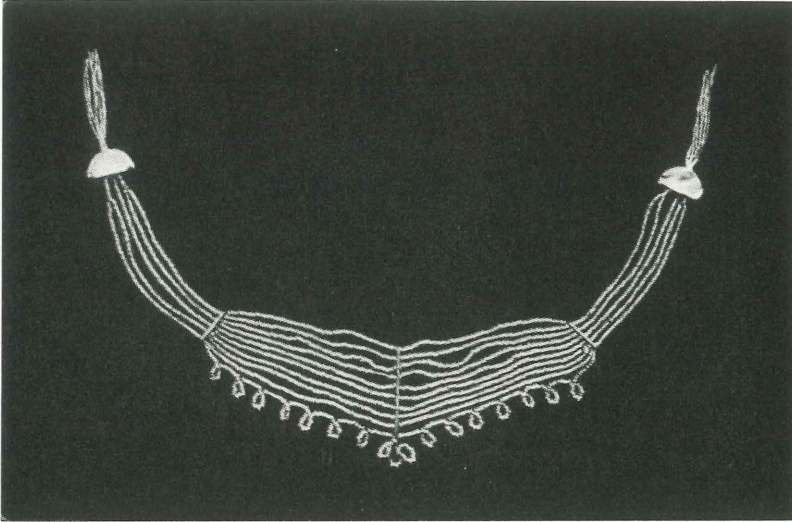

Afb. 50. Lothal: kralen van corralijn, jaspis en agaath. ILN 11/3, 1961.

Het door opgravingen geopende nog jonge hoofdstuk der archeologie maakt dankzij de activiteit van de Indische archaeologische dienst rasse schreden voorwaarts. Sinds Harappa en Mohendjo daro in Pakistan zijn komen te liggen, heeft de dienst zijn onderzoekingen op het aangrenzende Indiasche gebied voortgezet en daarbij zijn de meest verrassende resultaten bereikt in de streek van Gujarat. Het meest opzienbarend en van groot belang voor de kennis van de in de aanvang bedoelde handel rondom de Arabische Zee is de opgraving van een havenstad in Lothal, dichtbij de Golf van Cambay, nabij de rivieren Sabarmati en Bhogavo.

Bij de opgraving van deze stad werden vijf fasen onderscheiden. De eerste vier dateren uit de tijd van de Indus beschaving, de vijfde uit de periode van verval van die cultuur. In het volgende bepalen we ons tot de eerste vier fasen. Er was toen een goed aangelegde stad, gebouwd op verschillende niveau's, zodat er een hoge en een lage stad was. De huizen waren

goed gebouwd, er waren baden en een voortreffelijk rioleringsysteem (Afb. 47). De stad stond kennelijk voortdurend bloot aan overstromingsgevaar en daarvoor waren verschillende maatregelen genomen. De bestuurders woonden blijkbaar in het hogere deel van de stad, in het lagere waren winkels en werkplaatsen. Onder andere zijn gevonden de werkplaats van een koper-smid en een werkplaats waar kralen werden gemaakt uit halfedelstenen.

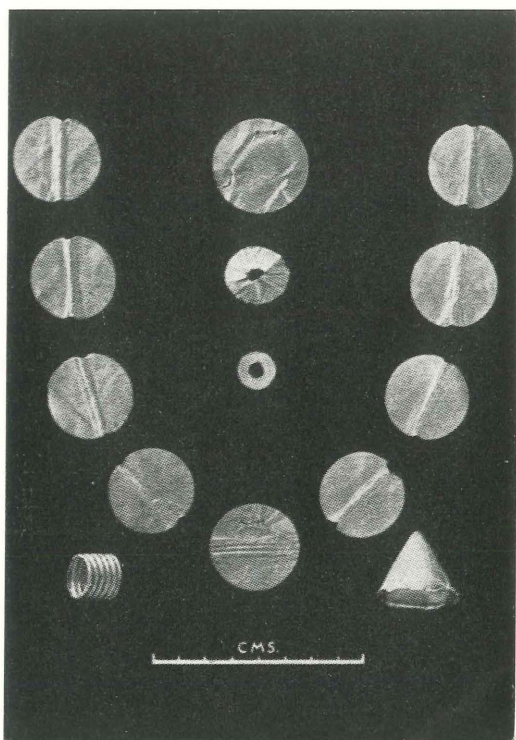

Afb. 51. Lothal: halssnoer van kleine gouden kraaltjes. ILN 11/3, 1961.

In beiden was een oven aanwezig en in de laatste zijn honderden cornalijnen kralen in verschillende stadia van bewerking gevonden.

De belangrijkste ontdekking is echter die van een haven. Deze haven is gebouwd in de tweede fase, herbouwd in de derde fase, en zij werd nog gebruikt in de vierde, dus bijna gedurende de gehele tijd van de Indus cultuur. Volgens de opgravers is dit de grootste bakstenen constructie die over is uit deze periode, 213 bij 36 meter. Door een toegangskanaal met een drempel konden de schepen bij hoog water in het havenbassin komen. Hierin hield men bij laag water voldoende water voor de schepen, onder andere door middel van houten schotten, die in richels werden geplaatst. De kaden waren gemaakt van baksteen (Afb. 48). In en nabij deze kaden zijn stenen ankers, scherven van aardewerk met afbeeldingen van zeedieren en boten gevonden en ook een miniatuur bootje van terra cotta, waarin een mast geplaatst kon worden. Hieruit blijkt, dat de vaart met zeilschepen werd beoefend, evenals thans nog langs de kusten van Zuid-Azië. Heden nog komen de varenslieden uit de streek naar een punt in Lothal vlakbij deze oude haven

om daar „Vanuvatimata”, een godin van de schippers, te vereren. Dit doet denken aan de verering van de godin Ningal door de schippers die in Ur kwamen in dezelfde periode, en het is min of meer te vergelijken met de verering van Notre-Dame-de-la-Garde en Notre-Dame-de-la-Mer in Franse havens.

Afb. 52. Lothal: fragmenten van gouden sieraden. ILN 11/3, 1961.

In een gebouw in de nabijheid van deze haven zijn niet minder dan 75 zegels gevonden van het type bekend uit Harappa en Mohendjo daro. Op deze zegels zijn in den regel dieren afgebeeld, terwijl zij tevens een inscriptie in het nog niet ontcijferde schrift van deze beschaving dragen (Afb. 49).

De vondst van deze havenstad is in verschillende opzichten van groot belang. In de eerste plaats is hierdoor aangetoond, dat de Indus-cultuur zich heeft uitgestrekt over de enorme afstand van Harappa in de Punjab tot de rivieren Narbada en Tapti, een afstand van ongeveer 1500 km. Nog belangrijker is wellicht, dat hier een goed aangelegde haven was, die duidelijk bestemd was voor de zeevaart. De Indus beschaving reikte dus tot aan de

zee en zij stond kennelijk over zee in contact met andere gebieden. De handelsartikelen zullen stellig de in de werkplaatsen van Lothal gevonden materialen zijn, koper en halfedelstenen. Van deze halfedelstenen, onder andere cornalijn, jaspis, agaat, werden kralen gemaakt (Afb. 50). Ook is er een ivoren artefact gevonden en voorts verscheidene gouden sieraden, halssnoeren en dergelijke (Afb. 51 en 52). Dit gehele ensemble doet sterk denken aan de vondsten in Ur. Ook zijn er voorwerpen, die stellig niet inheems zijn, gevonden, zoals aardewerk, dat vergeleken kan worden met aardewerk uit vroege lagen in Ur, en een terra cotta kopje met een rechthoekig gesneden baard en een scherpe neus, dat — alles volgens de beschrijving van de opgravers — aan Sumerische figuurtjes doet denken. Dat er contacten tussen de Sumerische en de Indische beschaving op hun hoogtepunten waren, is door deze opgraving weer duidelijker geworden. Als vaststaand kan nu ook wel worden aangenomen, dat deze contacten over zee plaats vonden.

Tegen het einde van de vierde bouwphase ging Lothal sterk achteruit; huizen en rioleringsstelsel geraakten in verval en tenslotte is de stad ten onder gegaan in een stormvloed van lange duur. Wat uit de latere periode in Lothal en ook overigens in Gujarat is gevonden, zal hier niet worden beschreven, daar dit van minder belang is voor het Oude Nabije Oosten.

Wel zij hier nog vermeld, dat Gujarat toen de Hollanders omstreeks 1600 naar Indië kwamen nog een streek van zeevaarders was. De Zeeuwen troffen op hun tocht in 1601 vele van deze „Guzeratten” met hun schepen op de rede van Atjeh en tussen hen en het rijk van Atjeh bestonden levendige handelsbetrekkingen ¹⁾.

Tenslotte zij hier nog wat medegedeeld over vondsten, waaruit blijkt, dat de Indus-beschaving ook in Westelijke richting haar invloed deed gelden. In het Westen van West-Pakistan, Balochistan, zijn op talrijke plaatsen overblijfselen gevonden van wat men de Kulli-cultuur noemt. Tenminste de laatste fase van deze Kulli-cultuur viel samen met de bloeitijd van de Indus cultuur. Een Amerikaanse expeditie heeft nu een verkenning verricht in de dalen van de rivieren Porali en Hab, beide via een alluviale vlakte uitmondend in de Arabische Zee ten Westen van Karachi. In het bovenste gedeelte van de vlakte van de Porali, in het district van Las Bela, zijn overblijfselen van talrijke nederzettingen aangetroffen. Bela is nu nog een belangrijke

1) In 1602 ondernamen de Zeeuwen vanuit Atjeh een tocht naar Gujarat, speciaal de Golf van Cambay, en in 1616 kwam er een vestiging van de Hollanders in Surat (Zie H. Terpstra, *De opkomst van de Westerkwartieren van de Oost-Indische Compagnie*, blz. 16 e.v.).

Afb. 53. Edith Shahr: luchtphoto van een complex langwerpige bouwwerken. ILN 26/9, 1961.

halteplaats in de route van Kalat naar Karachi en naar het Westen is er een route naar Makran en het Zuidelijke deel van Perzië langs de Arabische Zee. De eerste route voert verder naar het Noorden via Quetta naar Afghanistan, het land van herkomst van lapis lazuli, de tweede voert verder naar het Westen en is o.a. gevolgd door Alexander de Grote op zijn terugtocht uit India. Een belangrijke groep nederzettingen, wat ten Noorden van Bela, wordt gekenschetst als het Edith Shahr complex. Bij een groep gebouwen in de vlakte zijn er, die kennelijk een godsdienstig doel hadden. Sommige bouwwerken waren vermoedelijk ongeveer 10 meter hoog, in de vorm van Babylonische zikkoerats. Dichtbij de tempelgebouwen zijn de restanten van langwerpige lagere gebouwen, sommige meer dan 16 meter lang en 7 meter breed (Afb. 53), Straten en stegen zijn nog duidelijk waar te nemen. Pot-scherven vertonen in bepaalde opzichten overeenkomst met die uit Mohend-jo daro en Harappa en zij tonen daardoor de gelijktijdigheid met de Indus beschaving aan. Een tweede groep gebouwen is uit wat later tijd, na de bloeitijd van de Indus civilisatie. Opgraving van deze complexen zal ongetwijfeld, zoals in het artikel in de Illustrated London News wordt opgemerkt, van groot belang zijn. De Kulli-cultuur bevat nog vele raadselen.

Zij is voornamelijk bekend uit vondsten van aardewerk. In sommige opzichten vertoont dit aardewerk affiniteiten met aardewerk uit vroege perioden in Mesopotamië, Al-Ubaid an Tell Hassuna.

De lezer zal hebben gemerkt hoeveel intrigerende vragen nog onbeantwoord moeten blijven, althans niet met zekerheid beantwoord kunnen worden. Voor de archaeologie lijkt hier nog een belangrijke toekomst weggelegd.

Vlak voor het ter perse gaan van dit nummer verscheen in de *Illustrated London News* (24 maart 1962) het verslag van een nieuwe succesrijke opgraving in India, en wel te Kalibangan in het noorden van Rajasthan. De hier gevonden stad toont in veel opzichten gelijkenis met Harappa en Mohenjodaro. Ook hier zijn weer cachetten van het hierboven beschreven type en afdrukken van zegels gevonden. Uitermate belangrijk is de vondst van enkele inscripties op potscherven, waaruit blijkt, dat het schrift van de Indus-cultuur van rechts naar links werd geschreven. Ontcijferd is dit schrift echter nog geenszins. Opmerkelijk is ook de vondst van enkele terracotta kopjes, die ons een beeld geven van het uiterlijk van de dragers van deze beschaving.

W. F. LEEMANS

Litteratuur:

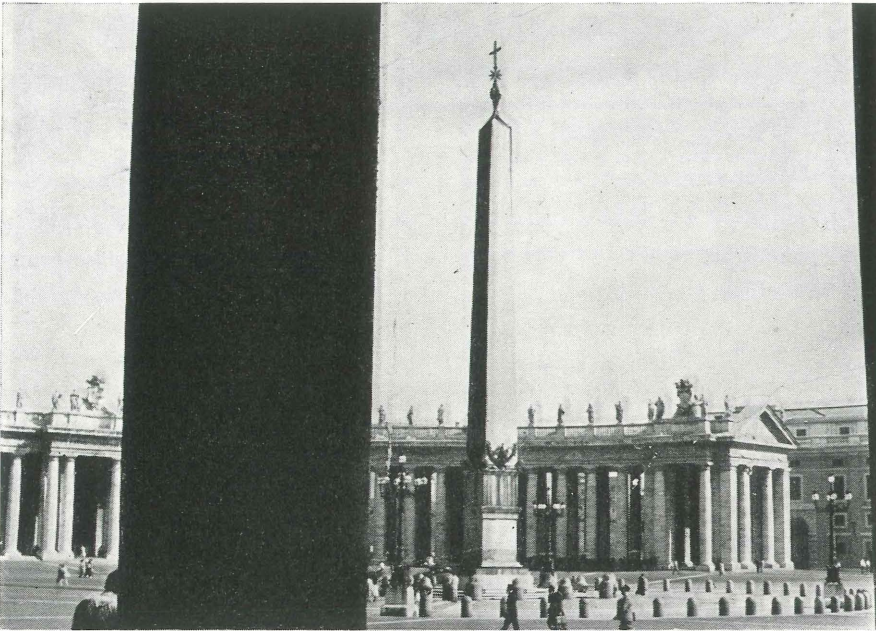
Aage Roussel, *The Illustrated London News*, 28 jan. 1961, blz. 142-143, Erling Albrechtsen, *The Illustrated London News*, 27 aug. 1960, blz. 351-353, Sri S. R. Rao, *New light on the Indus valley civilisation: seals, drains and a dockyard in new excavations at Lothal in India*, *The Illustrated London News*, 25 febr. 1961, blz. 302-304, en 11 maart 1961, blz. 387-389; W. A. Fairervis, *Possible light on the Indus valley civilisation: huge sites in Baluchistan recently discovered and awaiting the spade*, *The Illustrated London News*, 26 aug. 1961, blz. 324-327. Zievoorts: E. Mackay, *Early Indus civilizations*; Sir M. Wheeler, *The Indus civilizations*; S. Stuart Piggott, *Prehistoric Old Babylonian period*; B. B. Lal, *A new Indus valley provincial capital discovered: excavations at Kalibangan in northern Rajasthan*, *The Illustrated London News*, 24 maart 1962, blz. 454-457 [zie voor dit in 1960 verschenen werk de bespreking van de hand van M. Birot, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*. V/1, 1962. blz. 91-110. Red.]

XIII—GODDELIJKE EMIGRANTEN

Das Wandern der Steine geht durch die Jahrhunderte

E. NASH

Afb. 54.

Eén van de verrassingen van de Saenredam-tentoonstelling (najaar 1961) was dat voor korte tijd naar ons land terugkeerde een schilderij van de Haarlemse schilder; in de twintiger en dertiger jaren verwisselde het hier te lande ettelijke malen van eigenaar, om tenslotte in Washington een vaste stand- of hangplaats te vinden (zie afb. 36) (Centraal Museum, Utrecht. Pieter Jansz. Saenredam, Catalogue raisonné, N° 111, en plaat 115, Utrecht, 1961).

Het stelt voor de kerk Santa Maria della Febbre, ook wel San Andrea geheten en geeft bovendien een kijk op de Sint Pieter bij het Vaticaan op de piazza S. Pietro te Rome.

Onze schilder, die van 1597-1665 leefde, vervaardigde het stuk in 1629; dit jaartal wijst er reeds op dat het niet op autopsie berust. Inderdaad heeft men vast kunnen stellen dat als grondslag van de voorstelling een schets fungeerde, van Maerten van Heemskerck, een eeuw jeugdiger Haarlemmer (1498-1574), die van 1532-1536 te Rome verbleef (Afb. 56). In het bijzonder door zijn schetsboek, toen volgetekend, leeft deze in de kunstgeschiedenis nog méér dan door zijn latere schilderijen. Saenredam „stoffeerde”

Afb. 55. De obelisk uit Heliopolis zoals deze in 1587 werd gemonteerd op de Piazza S. Pietro.

deze tekening: een koets met een kardinaal en belendende percelen, zo de ruimte $37,8 \times 70,5$ cm opvullend.

Wij hebben dus een dubbele documentatie over een van die zwerfstenen waarvan de eerste door Keizer Augustus naar Europa werden overgebracht, de Egyptische Obelisk. Die van van Heemskerck werd enkele tientallen jaren later door Keizer Calligula, wellicht toch ondanks recente twijfel, in zijn circus opnieuw opgericht. Hij stamt uit Heliopolis.

Een van de merkwaardige reacties van de niet-Egyptenaren, die met deze obelisk te maken hebben, is dat zij denken dat het antieke monument niet een gesloten eenheid zou zijn. Op de tekening van Van Heemskerck ziet men dat in zijn tijd een bol er boven op prijkte.

De paus die in 1587 de wijsteen midden op de Piazza S. Pietro opstelde, verving bol door kruis en bevestigde het geheel op een voetstuk (Afb. 54 en 55).

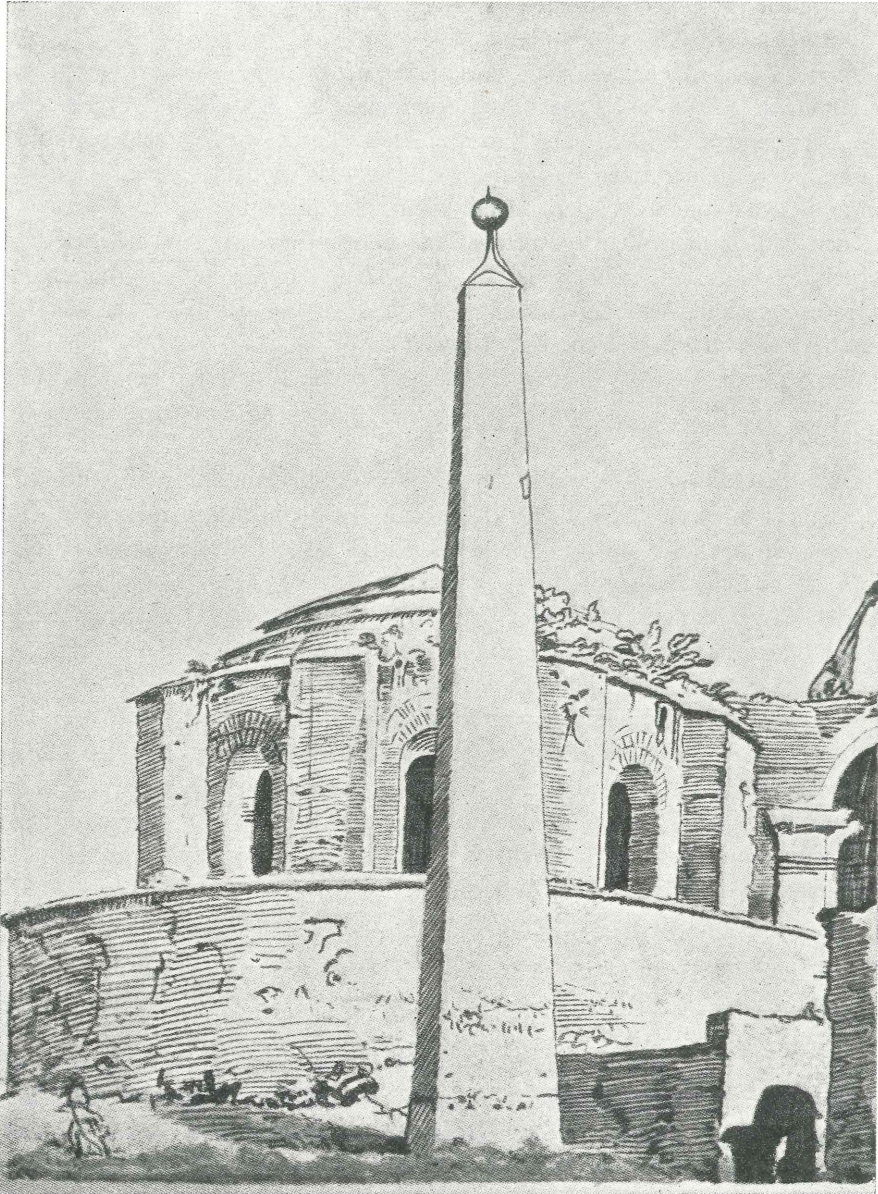
Was de obelisk wel een wijsteen? De profeet Jeremia althans beschouwde hem als zodanig en kondigt den Pharao aan, dat Nebukadnezar de opgerichte stenen van het Huis van de Zon (Heliopolis) zal verbrijzelen en de Huizen van de goden van Egypte zal verbreken (43 : 11). De Egyptologen van heden aarzelen in hun oordeel over doel en opzet van deze monolithen, maar erkennen dat zij tot de goddelijke kringen behoren.

In elk geval is deze obelisk een gelukkiger lot beschoren dan de Egyptische goden en hun beelden zelf. Men kan deze slechts raadplegen op bezoeken in verjaarde-goden centra, onze musea. Maar de obelisk stellen nog heden ten dage op alle uren, het zij in de barok-omgeving van de Sint Pieter, het zij als middelpunt van modern snelverkeer op Concorde, hetzij aan de oever van de Theems of elders, als centraal punt de oneindige eindigheid aan de orde; zij zijn in functie gebleven.

B. A. VAN PROOSDIJ

Litteratuur:

Ch. E. Moldenke, *The New York Obelisk, Cleopatra's Needle*, New York, [1894]; E. A. Wallis Budge, *Cleopatra's Needles and Other Egyptian Inscribed Obelisks*, London, 1928; Ernest Nash, *Obelisk and Circus* (MDAI, Roemische Abteilung 64, 1957, blz. 232-259, platen 48-70).

Afb. 56. Schets van Maerten van Heemskerck van de obelisk uit Heliopolis waarnaar Saenredam zijn schilderij maakte (zie Afb. 36), (C. Hülsen und H. Eggez, *Die römischen Skizzenbücher von Marten van Heemskerck*, Berlin, 1916, Deel I, Folio 11).